

AZ ISZLÁM, MINT KOMPLEX RENDSZER HATÁSA A NEVELÉS GYAKORLATÁRA

Nagy Mariann és Pákozdi Enikő

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Kutatásunk célja bemutatni az iszlám neveléstörténetét, valamint annak egyik kevésbé feltárt, mégis jelentőségteljes szegmensét: magát a nevelési módszereket, illetve a nők helyét gyerekként és szülőként magában a nevelésben. Jelen tanulmányunkkal bepillantást nyújtunk az általunk kutatott témába, ugyanakkor e betekintés nem minősül teljes körű leírásnak, csupán az eddigi e témában született művek egyfajta szintézisének, összefoglalásának tekinthető. A téma fontossága abban rejlik, hogy napjainkban maga az iszlám világ egy gyakran félreértett, tévesen bemutatott civilizáció. Az európai emberekben számos sztereotípiá és előítélet él, amelyek alapját a sok esetben régóta élő téves elképzelések és a média által kialakított, torzított kép adja. Az iszlám nevelés bemutatásával törekvünk e torzított kép eloszlatására, illetve egy, a valóságnak megfelelőbb koncepció hiteles ismertetése. A tanulmányunkban először rövid összefoglalót nyújtunk az iszlám vallásról, annak kialakulásáról és fő alapelveiről. Ezt követően a muszlim nevelés történetébe vezetjük be az olvasót, kitérve az iszlám tudáshoz való hozzáállására, valamint neves muszlim pedagógiai gondolkodók nézeteire. Szó esik továbbá a családnak a muszlim társadalomban betöltött szerepéről, illetve magáról a családról, a családnak a nevelésben betöltött szerepéről is.

A kutatás módszere

Tanulmányunk kvalitatív kutatáson alapul, melynek során azokra a kérdésekre kerestük a választ, hogy miként jött létre az iszlám vallás és vált egy egész civilizáció alapjává; alapelvei által hogyan formálódott hívőinek világszemléletét és életmódját döntően meghatározó komplex rendszerré; a muszlim pedagógiai gondolkodók tézisei, a nevelésről alkotott véleményük, filozófiájuk hogyan hatott az iszlám pedagógia elméletére és gyakorlatára. Kutatásunk során elemeztük a magyar orientalisztika nemzetközileg is elismert jeles kutatóinak, *Goldziher Ignácnak* és *Germanus Gyulának* az iszlám vallással és kultúrával foglalkozó műveit. Goldziher Ignác nevéhez köthetjük a modern, kritikai módszerek használatán alapuló iszlámtörténet megalapítását. Kutatói munkássága során kiemelt figyelmet fordított a muszlim vallási eszmék fejlődésének vizsgálatára. Germanus Gyula tudományos munkássága során számos európai és ázsiai országot bejárva, ismereteit folyamatosan gyarapítva, személyes tapasztalataira és kutatásaira alapozva írta meg az iszlám vallást és kultúrát bemutató, művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű műveit (*Németh, 2010*). Az iszlám teológiai, szociológiai, valamint neveléstörténeti szempontú vizsgálata során Goldziher Ignác és Germanus Gyula munkássága mellett tanulmányoztuk továbbá a nemzetközi szakirodalmon túlmenően az iszlám világ és a nyugati civilizáció kapcsolatát kutató iszlám-szakértő *Rostoványi Zsolt* és az iszlám nevelés- és művelődés történetét kutató *Kéri Katalin* műveit. A kontextust is figyelembe vevő szemléletmódjának és metodikájának köszönhetően a kvalitatív kutatás által mélyebb és árnyaltabb információkra tehetünk szert, melyek által feltárhatjuk és teljesebben megérthetjük az általunk vizsgált jelenségeket, valamint azoknak a társadalmi valóságra gyakorolt hatásait.

Történeti áttekintés

Az iszlám vallás kialakulása

Kelet és Nyugat mind vallási–kulturális, mind pedig szemléletbeli szempontból igen különbözőek lehetnek. Mégis valaha megfordulna-e a fejünkben, hogy e két egymástól eltérő kultúra közös gyökerekből ered. Holott *Mohamed 'Abduh* muszlim jogtudós hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a Biblia,

és a Korán nem egymás ellentétei, hanem ugyanazon hagyomány folytatásainak tekinthetőek, melyre számos példát találhatunk. Példának okáért a Korán említést tesz *Ábrahám prófétáról*, *Mózes* könyveiről, a *Tóráról*, *Dávid* zsoltáiról, illetve *Jézus* evangéliumairól, továbbá a Koránt nem az egyetlen kinyilatkoztatásnak tekintik, csupán az Isteni ige végső formájának. Tehát mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy „a *Tóra*, a *Zsoltárok* és az *Evangélium* vallását a muszlimok az iszlámmal együtt a mennyei eredetű vallások” közé sorolják (*Németh*, 2010. 27. o.). Közös továbbá a zsidó, a keresztény és az iszlám vallásban az, hogy azonos földrajzi területen alakultak ki, ugyanazokra a prófétákra hivatkoznak és számos közös vonás található dogmatikájukban és szemléletmódjukban. Mindhárom vallást az ún. történeti istenkinyilatkoztatás vallásai közé sorolja a teológia (*Glaser*, 1975). Az iszlám prófétaként elfogadja *Ábrahámot*, *Mózes*t, *Noét*, illetve *Jézust* is, ám *Mohamedet* tartják a próféták sorában az utolsónak, aki Isten hiteles kinyilatkoztatását átadta az embereknek, akik így visszatérhettek az igaz hithez. Továbbá közös vonása a kereszténységnek és az iszlámnak a missziótudat, amelynek értelmében e vallások valamennyi hívőjének kötelessége hitének terjesztése, megismertetése, ezen felül mindkét vallás kinyilatkoztatásait egyetemesnek és kizárólagos érvényűnek tekinti. Ugyanakkor e tények alapján elgondolkodató, hogy vajon mégis mi okozza a sorozatos félreértéseket? A válasz az értékek, normák eltérő megítélésből ered. Míg a kereszténység esetében megtörtént a szekularizáció, az egyházi és állami hatalom szétválasztása, addig az iszlám esetében ez nem következett be, a vallás szerepe a világi szférában, illetve a törvényhozás és a közigazgatás tekintetében is meghatározó maradt. Mohamed Próféta is egy személyben volt vallási és politikai vezető, aki az iszlám vallás megalapítása után nem sokkal államot hozott létre, melynek a feje ő maga volt (*Lewis*, *B.* és *Churchill*, *B. E.*, 2009).

Elméleti háttér

Mi tehát az iszlám?

„Az iszlám egy átfogó, nagyszabású elméleti rendszer, eszme- és ideológiai áramlat, amely teológiai, filozófiai, morális és egyéb kérdések, összefüggések széles körét öleli fel. Ez a rendszer egymástól eltérő, egymással gyakran szembenálló nézetekből – éles vitákon, konfrontációkon, szellemi- és konkrét

fizikai küzdelmeken át – állt össze végül is heterogén, mégis specifikus jellegzetességekkel bíró, eltéréseiben is egységes, másoktól világosan megkülönböztethető rendszerre. A szellemiség, az intellektus mindvégig fontos szerephez jutott az iszlám történelme folyamán, különös tekintettel a tanult, művelt vallási értelmiség és a képzetlen – többnyire írástudatlan – tömegek kettősségére. Az iszlám története egyúttal kimagasló szellemi teljesítmények története is. Az eszmék szerepe, a társadalmi gyakorlatra kifejtett hatása minden társadalom fejlődésében kimutatható. Az iszlám, mint alapvetően a mindennapi élet megszervezésére irányuló eszmerendszer az évszázadok folyamán mindvégig szoros kölcsönhatásban állt a társadalmi praxissal, s ennek során nem csupán az iszlám befolyásoló szerepe érvényesült, hanem az iszlám rendszere is az adott kor társadalmi gyakorlatának talaján formálódott” (Rostoványi, 1998. 16–17. o.).

Az erőteljes hittérítő tevékenységének köszönhetően napjainkra az iszlám a világ második legnagyobb vallásává vált, és megközelítőleg 1,3 milliárd hívőt számlál, nemcsak Ázsiában és Afrikában, hanem Európában, Észak- és Dél-Amerikában is több követőt mondhat magáénak. Maga a vallás az Arab-félszigeten jött létre, a Kr. u. 7. században, így mára már tizennégy évszázados múltra tekinthet vissza (Kéri, 2010). Az iszlám, mint kifejezés az Isten akaratának való teljes engedelmisséget, az önmagunk Istennek való átadását jelenti. Magát az iszlám szót először Mohamed Próféta használta, mellyel az igaz kinyilatkoztatást jelölte, mindazon hagyományokkal szemben, amit a Próféta tévesnek vagy hamisnak vélt (Németh, 2010).

Az iszlám szent könyve és egyik legfontosabb forrása a Korán. A Korán, mint szó jelentése „hirdetés”, „prédikáció”, „felolvasás”. Minden muszlim hívő számára szent könyv, Isten Szava, Istentől az emberek számára átadott kinyilatkoztatás. Csak az eredeti arab nyelven tekinthető szent szövegnek, mivel a hívők szerint a különféle fordítások révén nem lehet teljességgel megismerni, megérteni és megélni a Korán valódi üzenetét és szépségét. Az imádkozás során recitált Korán részleteket minden muszlim, származásától és anyanyelvétől függetlenül eredeti formájában, arab nyelven mondja el. A hagyomány szerint a Korán teljes egészében *Allah* (Isten) kinyilatkoztatása, melyet *Gábrriel arkangyal* adott át Mohamed prófétának, az Ábrahámi hagyomány utolsó prófétájának. A kinyilatkoztatások jelenések formájában érték Mohamedet Kr. u. 610-től 632-ig. A Korán ritmikus, rimes próza, felépítését tekintve 114 fejezetből (szúra) áll és 6236 verset (ája) foglal magába. Kezdő fejezete egy mindössze hét versből álló szúra, mely részét képezi

minden muszlim imának és a kötelező napi imádságok alkalmával többször is elhangzik. Továbbá „egyedi nyelvezetének és szerkezetének köszönhetően, viszonylag könnyen megtanulható. A nyelvezet egyik szóról a másikra vezeti az elbeszélőt, míg a szerkezet, a gazdag képi világ és pikareszk stílus, a strófák közt segít eligazodni” (*Sardar és Malik*, 2005. 41. o.). Ugyanakkor, „tartalmilag meglehetősen eklektikus, hiszen vallásos verseket, különböző előírásokat, szabályokat, mondákat, legendákat, Mohamed életére vonatkozó utalásokat, a túlvilágról szóló leírásokat egyaránt tartalmaz” (*Rostoványi*, 1983. 58. o.).

A Korán az egész emberiséghez szóló kinyilatkoztatás, ilyen módon az üzenet nem korlátozódik csupán egy kiválasztott népcsoportra. Megjegyezendő az is, hogy a Korán a középkor folyamán pedagógiai segédeszközként is szolgált. Alapját képezte az írás és olvasás tanításának; ezen felül azok az ifjak, akik vallásjoggal kívántak foglalkozni, ahhoz, hogy felvételt nyerjenek valamely felsőfokú oktatási intézménybe, kívülről kellett, hogy tudják a Korán minden egyes sorát. Ez a fajta gyakorlat napjainkra se szűnt meg teljesen: akadnak olyan mecsetiskolák, medreszék, ahol még mindig a Korán szövegeit másolva tanulnak írni, illetve olvasni a gyerekek. Jelen korunkban is több millió muszlim él világszerte, aki a szent könyvet teljes egészében megtanulta (*Sardar és Malik*, 2005).

Arkán – Az iszlám alappillérei

A továbbiakban az iszlám öt alappillére kerül bemutatásra, melyek az iszlám vallásgyakorlatának alapját képezik: a saháda: hitvallás, a szalát: a napi ötszöri imádság/ imádkozás, a zakát: alamizsna adása/ közösségi adó fizetése, a szaum: böjt Ramadán havában, a haddzs: zarándoklat.

Saháda

A hitvallás szövege: „Tanúsítom, hogy nincs más isten Allahon kívül és Mohamed Allah prófétája” (*Robinson*, 1996. 40. o.). A Korán 4. szúrájának 136. verséből: „Ti hívők! Higgyetek Allahban és az ő küldöttében, és az Írásban, ami kinyilatkoztatott az ő küldöttének, és az Írásban, amit [már] korábban leküldött. Aki nem hisz Allahban (Istenben), az angyalaiban, az Írásaiban, a küldötteiben és a Végső Napban, az [az igaz úttól] messze bolyongva tévelyeg” (*Robinson*, 1996. 40. o.). Az a gyermek, aki muszlim családba születik,

újszülöttként a saháda szavait kapja üdvözlésül a világra jövedele alkalmából. Az újszülött fülébe suttoják a hitvallás szavait, mely által a gyermek a muszlim hívők közösségének, az ummának a tagjává válik. Az a személy, aki az iszlámot kívánja követni, bármely életkorban felveheti a vallást, s hogy az umma tagjává váljon, el kell mondani a hitvallást, melyben őszintén és mélyen hinnie is kell. A hit magába foglalja az Isten egyedüliségébe, örökkévalóságába és mindenhatóságába vetett hitet; a hitet Isten választott prófétáiban, legfőképp Mohamedben, az Isten által teremtett angyalokban és dzsinnekben, az isteni kinyilatkoztatásokban (Mózes öt könyve, Dávid zsolttárai, Jézus evangéliumai, a Korán), a túlvilági életben és az Utolsó Ítélet napjában (*Robinson, 1996.*).

Szalát

A muszlimok számára naponta ötször kötelező imádkozni: hajnalban (hajnal és napfelkelte között), délben (miután a nap túljutott a zeniten), délután, napnyugta után és este (lefekvés előtt). „Az iszlámban az imádság belső és külső aktusok elegye, melynek része a szertartásos mosdás, az imához tett előkészületek, a kegyért és bocsánatért való fohász, a megfelelő szavak használata, a Korán verseinek ismétlése és a testmozgás egyaránt.” (*Sardar és Malik, 2005. 53. o.*) Az imával a hívők Isten (Allah) iránti alázatukat és odaadásukat fejezik ki. Az imát a hívek végezhetik csoportosan és egyedül is. Fontos, hogy a hely, ahol imádkoznak, illetve a ruha, melyet eközben viselnek, tiszta legyen. Az imádkozást rituális mosdás előzi meg, mely által a hívők testben és lélekben egyaránt felkészülnek az imára – testüket és gondolataikat is megtisztítják. A mosdást tiszta vízzel kell elvégezni, ahol azonban a természeti környezet ezt nem teszi lehetővé, tiszta homok is megfelel erre a célra. Az imádság a Koránból vett szűrők és a hitvallást kifejező egyéb mondatok recitálásából és az ezzel párhuzamosan végzett mozdulatokból, hajlongásokból és földre borulásokból áll. Az imádkozás kérdéséhez az iszlám rugalmasan viszonyul, mivel a hívek számára lehetővé teszi, hogy az imákat összevonják vagy későbbre halasszák, amennyiben a fennálló körülmények ezt indokolják, például munkavégzés, utazás stb. A közösségi istentisztelet, melyen a férfiak számára kötelező a részvétel, péntek délben zajlik, általában a közösség valamelyik mecsetében. Ezen az istentiszteleten nők is részt vehetnek, és ilyenkor a férfiaktól elkülönítetten, általában a férfiak mögött vagy

külön karzaton imádkoznak. Az imát az imám vezeti, akit a gyülekezet választ ki ezen feladat betöltésére, a Koránban és az iszlámban való jártassága és tiszteletre méltó tulajdonságai alapján. Az imám mondja el a szertartásrend részét képező prédikációt, mely Isten dicséretéből, a Próféta való áldásmondásból, az ummáért mondott imákból, a Korán egyes részleteinek recitálásából és a kegyes cselekvésre való buzdításból áll (Robinson, 2000).

Zakát

A zakát a muszlim közösség létrejöttének kezdetén az alamiznaadás köteleességét jelentette, napjainkra pedig egyfajta közösségi adóvá vált, mely szerves részét képezi a muszlim országok adórendszerének. A zakát fizetése minden muszlimnak kötelessége, melynek teljesítése által az umma iránti társadalmi felelősségvállalását fejezi ki. A hívők a zakátot éves jövedelmük alapján kötelesek fizetni pénzben vagy természetben. Egész éves jövedelmük/bevételük 2,5%-át bocsájtják a közösség rendelkezésére, általában egy összegben, a ramadán befejeződése előtt. A zakát adományozásának célja a közösség iránti felelősségvállalás kinyilvánítása mellett a világi javak növelésének törvényessé tétele, „szentesítése” azáltal, hogy a vagyon birtokosa jövedelme egy részét a közösség jólétének előmozdítására áldozza (Robinson, 1996). A hívők adományából befolyó összegeket nem csupán a szegények és rászorulóknak megsegítésére fordították/fordítják, hanem az umma, illetve a gyülekezet által megfogalmazott, a közzé elérését célzó törekvések előmozdítására. „Az adományokból befolyó jövedelmeket a szegények, a rászorulóknak, az alamiznagyűjtők segítésére, az esetleg muszlim hitre térőkre, a hadifoglyok kiszabadítására, az adósok megváltására, az utazókra és az »Allah útján« harcolókra költötték” (Robinson, 1996. 43. o.).

Szaum

A szaum a holdév kilencedik hónapjában – Ramadán havában – kötelező böjtöt jelenti. A böjt célja, hogy a hívők a fizikai önmegtartóztatás által akaraterejükben és a lelki önfegyelemben egyaránt erősödjenek; a mindennapi élet dolgaitól való elfordulás, a fizikai vágyak megtagadása, az elmélkedés és imádkozás által közelebb kerüljenek Istenhez. „A hívek azt mondják, hogy ez az időszak lehetőséget ad arra, hogy a szellem fölényét gyakorolják a test felett,

a hit segítségével” (Robinson, 2000. 82–83. o.). A böjt megtartása minden 14. életévét betöltött muszlimnak kötelessége, mely alól azonban mentesülnek a várandós és a csecsemőjüket szoptató nők, a betegség folytán legyöngült, valamint idős emberek, továbbá azok, akik Ramadán havában megterhelő utazáson vesznek részt (Robinson, 2000. 81–82). A böjt általában 29–30 napig tart és ekkor napkeltétől napnyugtáig a hívőknek tartózkodniuk kell fizikailag mindennemű étel és folyadék fogyasztásától, a dohányzástól és a nemi érintkezéstől; szellemileg és lelkileg a helytelen, rossz gondolatoktól és megnyilvánulásoktól. A szaum vagyoni helyzetétől függetlenül minden muszlim számára kötelező, ez is hangsúlyozza a közösséghez tartozók egyenlőségét. Abban az esetben, ha valaki a böjtöt Ramadán havában valamely oknál fogva nem tudta megtartani, lehetősége van egy későbbi időpontban való pótlásra. A böjt betartása révén a hívők szellemükben és lelkükben közelebb kerülhetnek Istenhez és Mohamed Prófétahoz, mely által jobb és igazabb muszlimmá válhatnak. Emellett fontos, hogy a hívő tiszta hittel és szándékkal végezze a böjtöt, mert csak így jelent áldást számára (Robinson, 2000).

Haddzs

A haddzs, vagyis a zarándoklat Mekkába, a muszlimok leghszentebb városába az iszlám ötödik „pillére”. A zarándoklatot minden hívő köteles életében legalább egyszer elvégezni, amennyiben anyagi lehetőségei ezt lehetővé teszik. Emellett feltétele még a zarándoklatnak, hogy a hívő ép elmével rendelkezzen, fizikai kondíciója megfelelő legyen a zarándoklat megpróbáltatásainak kibírásához/elviseléséhez és a haddzs költségeit fedező pénzüsszegre tisztes, törvényes úton kell szert tennie. A zarándoklat a muszlim holdnaptár 12. hónapjának 8. és 13. napja között zajlik. Minden évben, a világ minden tájáról mintegy kétmillió muszlim érkezik a szent városba, hogy elvégezze a zarándoklatot. Származzon bármely országból, a haddzs idejére a hívő maga mögött hagyja világi életét és lényét, hogy önmagát teljesen Istennek szentelje. A zarándoklaton csak muszlimok vehetnek részt és a szent helyekre is csak ők léphetnek be. A Mekka városába való belépés előtt a zarándokok köznapi ruháikat lecserélik. A férfiak két fehér vászonleplet öltenek magukra, a nők egyszerű ruházatot, mely csupán az arcot és a kézfejeket hagyja szabadon. A haddzs ideje alatt tilos az ékszerviselés, illetve bármiféle illatszert használata – ezen rendelkezés is a hívők egyenlőségét hivatott kifejezni. A zarándoklat

napjai során a nők és férfiak egymástól elkülönítetten imádkoznak, illetve kerülnek elszállásolásra. A zarándoklat a Mekkába való belépéssel kezdődik meg. Ekkor a hívők a rituális tisztálkodást követően belépnek a Kába-szentélybe, hogy elvégezzék a taváf-nak nevezett szertartást, mely a Kába óramutató járásával ellenkező irányba történő hétszeri megkerüléséből, illetve a Kába kőnek való tiszteletadásból áll. Maga a Kába-szentély az iszlám létrejötte előtt is kultikus hely volt a sivatagi törzsek számára és a Kába kövön kívül számos egyéb kultusz tárgy is helyet kapott benne. A szentélyt Mekkába való bevonulásakor Mohamed próféta „tisztította meg” a benne található bálványoktól, hogy „ismét” az egyetlen Isten imádatának helye legyen. Az iszlám tanításai szerint a szentélyt az első ember, *Ádám* emelte, majd Ábrahám próféta építette újjá fiával, *Ismáellel*, és ekkor került a szentélybe a meteoritnak tartott Kába kő. A szentély az iszlám hit szerint „Isten földi trónusa”. A zarándoklat során a hívők a Kába-szentélyben elvégzett taváf után együtt vonulnak a Mina-hegyekhez, azután az Arafat völgyhöz, majd a Muzdalifa-síkságon keresztül visszatérnek Mina városába. A zarándoklat egyes állomásainál az imádkozás és elmélkedés mellett a hívőknek más és más rituális cselekedet kell elvégezniük, mellyel megemlékeznek Ábrahám prófétának és családjának cselekedeteiről, melyek által Isten iránti odaadásukat fejezték ki. A zarándoklat végén a hívek kötelesek állatáldozatot bemutatni, mely napjainkban olyan módon is történhet, hogy a zarándok egy utalványt vesz, melynek összege megegyezik a levágandó állat árával. Az áldozati állat így nem közvetlenül a zarándoklat során kerül levágásra. Az állat húsát végül szétosztják a rászorulóknak között. A haddzs befejezésekor a férfiak leborotválják a hajukat, a nők pedig egy tincset vágnak le a hajukból. Azok a muszlimok, akik elvégezték a zarándoklatot, megkapják a megtisztelő hadzs (nők esetében), ill. hadzsi (férfiak esetében) címet. A zarándoklat szertartásait Mohamed próféta alkotta meg, és halála előtt, példamutatásként maga is elvégezte. Az a hívő, aki valamely oknál fogva a haddzs-on nem tud részt venni, küldhet valakit maga helyett vagy a zarándoklatra összegyűjtött pénzeszeget jótékony célra fordíthatja. Az iszlám tanításai szerint a haddzs-ot tiszta szívvel és hittel végzők Istentől bocsánatot nyernek bűneikre (*Robinson, 2000*).

„Az iszlám amellett, hogy vallás, egyúttal komplett életmód, amelyben hangsúlyos szerepet kap az erkölcsi, etikai normarendszer, az életnek nemcsak a vallási, hanem a szekuláris oldalát is szabályozza; jogrendszer, amely magába foglalja a büntető-, örökösödési stb. jogot ; hagyományokon alapuló kultúra

és civilizáció; gazdasági rendszer, amely előír illetve tilt bizonyos gazdasági tevékenységeket; kormányzási és politikai rendszer, amely szabályozza a közösség, a társadalom életét; magatartási kódex, amely befolyásolja az emberek mindennapi viselkedését, szokásait. Az iszlám a muszlim teoretikusok nagy részének a véleménye szerint totalitás, szerves rendszer, egy sajátos életmód, életforma és életszemlélet, amelyben az elvek és a gyakorlat szoros egysége kell, hogy megvalósuljon” (Rostoványi, 1983. 11. o.).

Az iszlám nevelés történetének korszakolása

Egy muszlim ember igyekszik Allah elvárásainak megfelelően élni. Csakúgy, ahogyan a keresztény embereket is áthatotta a transzcendens világkép még a középkorban, épp úgy a muszlim hívők is igyekeztek cselekedeteiket, életvitelüket úgy alakítani, hogy az a lehető legtökéletesebben illeszkedjen a Koránban leírtakhoz. Alapvetően úgy tartották és tartják, hogy földi életük a megalapozója túlvilági létüknek. E szemléletmód szorosan kapcsolódik „az oktatás- és művelődésügyhöz is, hiszen a tudás tökéletesítése, a vallásos ismeretek elsajátítása és Allah minél jobb megközelítése, valamint mások tanítása a muszlimok legfőbb életcéljai között szerepeltek” (Kéri, 2010. 21. o.).

Mielőtt még részleteiben rátérnénk magára a nevelésre, fontos szót ejteni a muszlim neveléstörténeti korszakolásról is. Alapjában véve négy nagyobb egységre oszthatjuk: az iszlám előtti időkre, az első korszakra, az aranykor- és a hanyatlás időszakára. Az iszlám előtti időkben, a 7. század környékén még nem jött létre intézményesült oktatás, az emberek többsége írástudatlan volt, a nevelés alapjairól legendák, mesék, költemények szolgáltak, melyeket a gyermekek a szüleiktől hallottak. A tudás átadása is szintén szóban történt meg, amit vagy szüleiktől vagy rokonaiktól sajátítottak el közvetlenül. Ebben az időszakban a túlélés egyetlen esélyét a vérségi- és rokonsági kapcsolatokon nyugvó közösség jelentette. E helyzet egészen Mohamed megjelenéséig tartott, amikor is kialakult az egységes irodalmi nyelv, és terjedni kezdett az írás-olvasás elsajátítására irányuló törekvés (Kéri, 2002).

Az első korszakban már hangsúlyosabbá kezdet válni a vallásos nevelés, illetve az ismeretek és tudományok iránti érdeklődés, de még mindig fellelhetőek

voltak olyan közösségek, akik saját életvitelükhöz ragaszkodtak. Megjegyezendő az is, hogy mindezek ellenére az intézményesült oktatás ebben az időszakban még mindig nem következett be, hiszen az „leginkább magánháznakál, palotai iskolákban, boltokban, meccsetekben történt” (Kéri, 2002. 58. o.). Ugyanakkor egy évszázaddal később, a 9. században már elkezdődött az iskola-rendszer kialakításának kora. Először egyéni kezdeményezésre jöttek létre iskolahálózatok, melyeket az ismeretekre, a tudásra és a művelődésre való növekvő igény hívott életre a 9–10. században. Egyik alapvető mozzanata az volt, hogy „a vallásos természettudományos képzési tartalmakat sikeresen tanították együtt, magának az oktatásnak mind alsó, mind pedig felsőbb szinten gyakorlati célja is volt” (Kéri, 2002. 58. o.). Később, a 11. században az állami érdekek egyre inkább előtérbe kerültek, melynek hatására a különböző intézmények vallási és politikai pontok szerint szerveződtek és működtek. A 13. században a hanyatlás időszakát figyelhetjük meg, amely a mongol hódítók pusztításainak a következménye. Lerombolták a meccseteket, a könyvtárakat, az iskolákat, s így az egykor virágzásnak induló kultúra hanyatlásnak indult. Az egykoron még ismereteket, tudományokat átadó intézmények sosem tudták visszanyerni régi fényüket, és a pusztítást átvészelő oktatási intézmények a 14–15. századra dogmatikussá váltak (Kéri, 2002). „Az a vallási kultúra, amely a 7. században még tisztán arabként formálódott, a 15. századra magába olvasztotta valamennyi meghódított nép civilizációs eredményeit, tudományos ismereteit. Így vált az iszlám a görög–latin kultúra elemei mellett a perzsa, szír, indiai, kínai és török, sőt vizigót tudásanyagot is felölelő és azt továbbfejlesztő, világformáló tényezővé. Erre az időszakra már óriási területek népessége lett muszlimmá, és valamennyi, teljesen eltérő földrajzi és gazdasági körülmények között élő és sajátos hagyományokkal rendelkező hívő számára a Korán, a hagyományok és a vallásjogi törvények, valamint maga az arab nyelv teremtette meg a muszlim közösséghez tartozás alapját” (Kéri, 2010. 11. o.).

A muszlim neveléstörténet megismerése hozzásegíthet minket ahhoz, hogy jobban megértsük, hogyan is alakult ki, és milyen változásokon ment keresztül évszázadokról-évszázadra az oktatás-nevelés fogalma az iszlám államokban. Ugyanakkor a korszakok megismerése mellett érdemes szót ejteni a régi pedagógia gondolkodókról is, akik bizonyos esetekben korszerű elemzést adhatnak a korabeli gyermekábrázolásról, a nevelésről, oktatásról. A középkori

gondolkodók munkásságát nagyban befolyásolták olyan ókori szerzők gondolatai, mint például *Platón*, *Arisztotelész*, *Alexandria Plótinosz*, illetve hatott rájuk maga az iszlám és annak tanításai is. Műveik jelentős részében ritkán esik szó a gyermekről és annak nevelhetőségéről, nevelésről, hiszen gondolataik „a teljes emberre figyelő: az embert egészében és egész élete során érintő fejlődés/ fejlesztés folyamatát fejezte ki” (Kéri, 2010. 30. o.).

A pedagógiai gondolkodók elmélete a nevelésről, mint rendszerről

Mielőtt még részletesebben rátérnénk a különböző szerzők gondolataira, érdemes egy rövid kitekintést tenni az úgynevezett királytükrokre, amelyek a trónörökösöknek készültek, azok nevelését segítő pedagógiai–erkölcstani művek voltak. A királytükrok megjelenése a 8. századra tehető, a művek alapját görög, indiai és iráni példák jelentették. A királytükrokban nemcsak a trónt öröklő fiúgyermek neveléséről esik szó, hanem a helyes uralkodói magatartásról és uralkodói erényről is. Másrésztől tartalmuk sok esetben eltérést mutathat a tekintetben, hogy szerzőik milyen körülmények között éltek vagy milyen műveltségűek voltak. Később a szeldzsuk megszállás idején a muszlim szerzők perzsa nyelven írták meg az e műfajhoz tartozó műveket, melyre példaként szolgálhat *Amir Kajkawusz Ibn Iszkander Ibn Ghabusz Ibn Ziar*, Tabarisztán uralkodója, aki fiának *Gilan-Shah-nak* írt egy királytükrot, melynek a *Ghabusz Könyve* címet adta. A könyv főként gyakorlati tanácsokat tartalmazott tudván, hogy az uralkodó apa nem rendelkezett jelentős vagyoni háttérrel, és ezért fia jövője is bizonytalan alapokon nyugodott, művében olyan témákról ejtett szót, mint például a helyes és illő emberi viselkedés, barátság, szerelem, nevelés, szakmai jellegű ismeretek (Kéri, 2010).

A középkori pedagógiai gondolkodók közül érdemes kiemelni *Miskavajh* iráni szerzőt, aki számunkra azért is nagyon érdekes, mivel csak felnőtt korában tért át az iszlám hitre egy közhivatali állás betöltése érdekében. Ebből kifolyólag gondolatai kevésbé voltak dogmatikusak, és szabadabban támaszkodott a görög filozófusokra, melynek hatására gondolatai sokkal inkább humanisztikusabbak voltak, mint kortársaié. Két igen jelentős műve emelhető ki pedagógiai szempontból: a *Könyvecske az egészségről* és az *Értekezés az*

etikáról. Szerinte a nevelés „a lélek vezetése a Legfelsőbb szép felé” (Kéri, 2010. 34. o.), illetve a tiszta értelmet hangsúlyozta a spekulatív helyett (Kéri, 2010).

Ibn Tufajl, a 12. század arab filozófusa műveiben arra kereste a választ, hogy az ember hogyan juthat el a megismeréshez, Allahhoz. *Rousseau-hoz* hasonlóan ő is egész emberi fejlődést írt le. A történet *Hajj Ibn Jakzán* körül forog, aki egy lakatlan szigeten nőtt fel. Szerinte az ember útja Allah felé van, és mind a tanulás, mind a megismerés arra szolgál, hogy az ember egyesülni tudjon az istenséggel, így eljusson a végső Igazsághoz. Ibn Tufajl művében ráébresztette Hajj Ibn Jakzán-t arra, hogy az Allahhal való egyesülést az ember csakis egyedül érheti el (Kéri, 2010). Természetesen e szerzőkön kívül még megemlítendő a kiemelkedő *Ibn Szína* vagy éppen *Al-Ghazáli*.

Nyugati mércével mérve a nevelés mindenekelőtti célja a szocializáció, a felnőtt társadalomba való integrálás. A szülők gyermekeikkel elsajátíttatják az egyes társadalmak által elfogadott erényeket, érdekeket, értékeket, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a felnőtté cseperedett gyermekek a társadalom hasznos tagjaivá váljanak. A vallásos, dogmatikus nevelés már egyre kevésbé van jelen a családoknál, annak ellenére, hogy az iszlám nevelésfilozófiában a vallás és nevelés elválaszthatatlan egymástól. A legfőbb cél a hívő muszlimmá nevelés, a későbbi muszlim közösségbe való beilleszkedés, vallásos életvitel, illetve a vallás továbbadása. Tehát mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nevelés muszlim definíciója szerint a gyermekeket arra kell nevelni, hogy Allah parancsai szerint éljenek, és majd haláluk után elnyerjék méltó jutalmukat. Az e világi élet, a halál és a halál utáni élet szorosan összekapcsolódik, ezeknek az elválasztását visszautasítják (Kéri, 2010).

Nevelés az iszlám tükrében

„Az I. Muszlim Nevelésügyi Világkonferencia (Mekka, 1977) ajánlása szerint: A nevelés célja az ember teljes személyiségének kiegyensúlyozott fejlesztése, az emberi lélek, intellektus, értelem, érzések és testi érzékelések fejlesztése, kibontakoztatása által. A nevelés útján kell gondoskodni az ember minden szempontból való kiteljesedéséről: lelki, intellektuális, képzeletbeli, fizikai, tudományos, nyelvi, individuális és kollektív szempontból, és minden oldalait

a jóságosság és a tökéletesség elérése felé kell irányítani. A muszlim nevelés végső célja elfogadni az Allahnak való teljes önálvetés megvalósulását, az egyén, a közösség és a legtágabb értelemben vett emberiség szintjén” (Kéri, 2010. 46. o.). Habár a nyugati és keleti nevelésfilozófia számos ellentéte mellett megtalálhatóak apróbb hasonlóságok, egyezések is, a definícióból is látszik, hogy mindkét kultúra számára a nevelés célja nemcsak a szocializációban vagy éppen az Istennel való egyesülésben és közösségekbe való beilleszkedésben rejlik, hanem az egészséges, gondolkodni tudó emberi lélek kialakításában, a személyiség fejlesztésében és formálásában (Kéri, 2010).

Ugyanakkor a nevelésben nemcsak maguk a szülők, hanem a közösség és a tanítók is szervesen részt vesznek. Több muszlim szerző is hangsúlyozza a közösség jótékony hatását az egyénre. Az erények elsajátítása közösségben zajlik, hiszen szükség van a közösségre, aki útmutatást, eligazítást ad vagy éppen korrigálja a rossz, káros szokásokat. Ezért fontos jó példát mutatni azok előtt, akik a lelki fejlődésben még alattuk járnak. Megjegyzendő az is, hogy több mű említi annak a fontosságát, hogy a gyermekek legfőbb nevelői maguk a szülők, mégis számos műben azt olvashatjuk, hogy a szülők a gyermekek fizikai világra jöttéért felelősek, de a túlvilági élet szempontjából a tanítóknak nagyobb szerep jut (Kéri, 2010). *Szá’ di* szerint: „a tanító szigorúsága értékesebb a gyermeknek, mint a szülők lágy szeretete” (Kéri, 2010. 71. o.).

E vallásban a család szoros és szerteágazó köteléket feltételez a tagjai között. A mi kultúránkban a család a társadalom legkisebb egysége, ahol az elsődleges szocializáció történik. Ezzel ellentétben, az iszlám világban a családot a közösség magjának tekintik, ami fontos és elengedhetetlen szerepet tölt be a békés társadalom létrejöttében. Ennek okán maga a muszlim büntetőjog is mindent megtesz, hogy megvédje a család szentségét és az azt ért támadásokat szankciókkal illesse. Megjegyzendő az is, hogy a muszlim közösségekben a család nem csak a szülőkre, gyermekekre, testvérekre terjed ki, hanem nagyszülőkre, nagynénikre, nagybácsikra, unokatestvérekre, illetve azok leszármazóira is. Az iszlám vallású emberek számára a család olyan erős köteléket jelent, amelyből kikerülni kirekesztéshez vagy akár a teljes gemmissüléséhez is vezethet. Ezért is fontos a jó és rendszeres kapcsolattartás a család minden egyes tagjával (Balogh, 2007).

A fiú- és leánygyermek között nincs számottevő különbség, mégis sajnálatos módon, manapság is megeshet az, hogy a lánygyermek érkezésének kevésbé örülnek a szülők. Természetesen ez az iszlám előtti időkben sem volt

másképpen, amikor a törzsi harcokból kifolyólag nagy szükség volt a fiúgyermekre. Ez azt vonta maga után, hogy a leánygyermek érzésének a szülők egyáltalán nem örültek, sőt több esetben élve eltemették a homokban a kisdedit. Később ez természetesen a leánygyermek számának drasztikus csökkenéséhez vezetett, mely népesség csökkenést is okozhatott. Ezt elkerülendő a férfiak a szomszédos törzsektől raboltak el felnőtt nőket, ez a gyakorlat viszont újra törzsi háborúkhöz vezetett (*Balogh, 2007*).

A nők szerepe a családban és a nevelésben

A muszlim nőket nagy megbecsülés övezi, amiért elviselik a szüléssel járó fájdalmakat, továbbá felnevelik gyermekeiket. Ezt alátámasztja egy olyan beszélgetés is, mely a Próféta és egy férfi között esett meg. A férfi megkérdezte a Próféatól kit kell a legjobban tisztelni:

- „– Az édesanyádat – felelte a Próféta.
- És kit kell ő utána? – kérdezte a férfi
- Az édesanyádat – felelte a Próféta.
- És ki következik ő utána? – kérdezte ismét a férfi.
- Az édesanyád. – felelte a Próféta.
- És ki a következő? – kérdezte újból a férfi.
- Az édesapád! – felelte a Próféta.” (*Balogh, 2007. 34. o.*).

A Próféta egy másik mondása szerint: fontos, hogy az édesanyák a megfelelő vallásos nevelésben részesítsék gyermekeiket, továbbá óvják-védelmézzék őket a káros hatásoktól. Ha egy nő nem fordít megfelelő figyelmet csemetéire azok igen könnyen a rossz útra térhetnek. Továbbá az iszlám Allah tisztelete után a szülők tiszteletét hangsúlyozza, olyannyira, hogy az idősödő szülőket a gyermekeik kötelesek eltartani és tiszteletben részesíteni őket. A gyermekek mindenekelőtt szófogadással tartoznak szüleik iránt, akiknek parancsait, elvárásait csak abban az esetben szeghetik meg, ha arra nyomós indokuk van (*Balogh, 2007*).

Mind a családi életben, mind pedig a társadalomban betöltött szerepek szempontjából a férfiaknak és nőknek külön szerep jut. E szerepek közötti különbségek az európai kultúra és jogrend szemszögéből nézve a nők elnyomásának tekinthetőek. Manapság mindazon megnyilvánulásokat, amelyek

a férfiak és nők közötti akár nembeli, akár szerepbeli különbségekre kívánják felhívni a figyelmet elutasítás övez, hiszen a mi társadalmunkban a nőket és férfiakat egyazon jogok és kötelességek illetik meg. Manapság nemcsak a nő dolgoz az, hogy otthon legyen, takarítson, főzzön, gondozza gyermekeit és kellő figyelmet biztosítson a férje számára. Napjainkban a nők többsége maga is dolgozik és fizetésével hozzájárul a családi élet fenntartásához. Mindezeket túl egy jó apa és férj maga is keresettel rendelkezik, de egyúttal nem hanyagolja el más kötelességeit sem, azaz ő maga is foglalkozik gyermekeivel, törődik velük, gondozza őket és ő is kellő figyelmet fordít feleségére.

A média sugallta elferdített képnek köszönhetően az iszlám családról manapság egy olyan negatív képet láthatunk, mely nem feltétlenül felel meg a valóságnak. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy vajon mi lehet valójában a különbség férfi és nő között az iszlám tükrében, és ennek milyen hatása lehet a családi életre? A muszlim hívők úgy tartják, hogy a nők és férfiak egyenlőnek születtek, de nem egyformának. Mit is jelent ez? Nem mást, mint-hogy egy férfi fizikumából kifolyólag teljesen más feladatra hivatott, mint egy nő, vagyis egy nő nem lehet egyenjogú tagja egy olyan társadalomnak, ahol nem saját neméhez kötődő feladatokat kell ellátnia. Ebből kifolyólag az iszlám úgy tartja, hogy a férfiak és nők esetében nem egyenlőségről, hanem egyenjogúságról van szó. Továbbá, a feladatok és kötelességek a családi életre is jelentős hatással vannak (Czink, 2006).

Az iszlám hívők úgy tartják, hogy a férfiak természetükből kifolyólag erősebb testi adottságokkal rendelkeznek, nagyobb a teherbíró képességük, így ők azok, akikre a család fenntartásának feladata hárul, és keresetükkel biztosítják annak fenntartását. Ebből következik, hogy ha valaki helytelenül cselekszik, akkor a férfinak joga van megbüntetni az illetőt, legyen az akár a feleség, akár a gyermek vagy más eltartott családtag. Hiszen mind a társadalom, mind pedig Allah előtt a férfi tartozik elszámolással családjá tetteiért, illetve ő képviseli azokat. A muszlim vallás szerint egy nő gyengébb, mint egy férfi, és ezért sokkal inkább alkalmas az otthoni harmónia megteremtésére. Tehát az édesanyák feladata az, hogy gondozzák kicsinyüket, táplálják, és mindenkéltől óvni és védelmezni kell őket, továbbá ügyelni egészséges fejlődésükre. Igen érdekes kitekintésként szolgálhat számunkra az tény, hogy egy nő is dolgozhat és rendelkezhet keresettel, ugyanakkor a megszerzett fizetését nem köteles családjára fordítania, hanem akár a teljes összeget saját magára vagy luxuscikkekre is elköltheti. Ennek oka az, hogy a munkába álló nő már saját

feladatkörén túl teljesít, így fizetése felett csak ő maga rendelkezik. Ugyanakkor manapság az édesanyák tisztelete és megbecsülése mindazokért a dolgokért, melyeket a családi idill fenntartásáért tesznek, elmarad. E tendencia nemcsak a keleti, hanem a nyugati társadalmakban is megfigyelhető (Czink, 2006).

A lánygyermek és a nők oktatásának fontossága

Ahogyan az előzőekből is láthattuk, a nők azok, akik a legtöbb időt töltik gyermekeikkel, ezért nevelésük elsődlegesen hozzájuk köthető. A korábbi évszázadokból kiindulva, amikor a lánygyermeket akár élve eltemették, és amikor a nőket kevésbé övezte tisztelet, talán nem is csoda, hogy manapság a lánygyermek taníttatására kevesebb figyelmet fordítanak. Ez a helyzet főként Észak-Nigériában öltött jelentős méreteket, de sajnos nem tekinthető egyedi jelenségnek.

Az iszlám kötelezővé teszi a tudás keresését minden hívő számára, legyen az férfi vagy nő, hiszen ez a későbbiekben hozzásegíti őket ahhoz, hogy feladataikat a lehető legjobb módon lássák el, és így a társadalom hasznos tagjává váljanak. Továbbá maga a *Saría* is kimondja, hogy a társadalom feladata az, hogy megfelelő taníttatásban részesítse a muszlim nőket és így feladataikat a jelenkori és a túlvilági életben is el tudják látni. E három feladat kiterjed az anyaságra, a feleségként ellátott szerepre, illetve a társadalomban meglévő kötelességekre (Badamasiyu, 2012).

Mivel egy tanulatlan nő nem képes ellátni e gyermekek nevelésének kötelességét, így a nők tanulatlansága következtében a gyermekek is neveletlenek lennének, és Istennek nem tetsző magatartást folytatnának. Emellett természetesen fontos, hogy férjének tetsző feleség legyen egy nő. Továbbá a társadalom formálásában a muszlim nők is szervesen kiveszik a részüket. A Próféta idejében a nők gyógyították a betegeket, tanították a gyermekeket és a többi nőt, a háborús időkben ápolták a sérülteket, és titokban terjesztették az Iszlám hitet. Példaként említhetjük *Aishát*, a Próféta egyik feleségét, aki igen nagy tudású és szorgos nő volt, vagy *Khadijaht*, a Próféta első feleségét, aki az iszlám vallás kialakulásának első éveiben olyan nagy segítséget nyújtott a Prófétának, hogy a későbbi években a Próféta rendszeresen megemléltette a nevét, és tisztelet övezte rokonait, barátait is. Ennek ellenére,

sajnálatos módon, azt láthatjuk, hogy például Nigériában és főként Észak-Nigériában a nők edukációjára kevesebb figyelem jut, sőt statisztikák bizonyítják, hogy Észak-Nigériában a leánygyermek oktatásban való részvételének aránya nagyon alacsony. Továbbá nem csak Nigériában, de más területeken is úgy tartják, hogy a lányok oktatása csak időpazarlás, hiszen a későbbiekben úgymint megházasodik és elhagyja addigi szülőházát. Ugyanakkor e jelenség nem magából a *Koránból* vagy az iszlám vallásból fakad, hanem sokkal inkább olyan régi törzsi szokásokból, melyek manapság normákká nőttek ki magukat (*Badamasiuy*, 2012).

Összegzés

Jelen tanulmányunkkal csak rövid betekintést tudunk nyújtani az iszlám vallás, illetve az ehhez kapcsolódó neveléstörténet, nevelés, nőnevelés témájába, ugyanakkor reméljük, hogy írásunk szemléletformáló hatással is bír. Számos olyan tényező van, akár a nők helyzetét illetően is, melyekkel mi, nyugati emberek nem vagyunk képesek azonosulni. Fontos azonban azt is észrevennünk és tudnunk, hogy maga az iszlám világ egy más kultúrkör, más, mint a miénk, de nem jobb vagy rosszabb. A félreértések és ellenérzések ezekből a különbségekből fakadhatnak, melyeket nem akarunk sem elfogadni, sem megérteni, sem pedig talán egy rövid időre más szemszögből is látni, figyelni. Az iszlám vallás nem a háborúkról és az agresszivitásról szól, hanem – hasonlóan a többi világvalláshoz – a szeretetről, a valahova tartozásról és az Isten iránti odaadásról. Mégis vannak olyan, főként a törzsi hagyományokhoz kötődő jelenségek, melyek az európai értékrenddel sok esetben nem egyeztethetőek össze és megütközést válthatnak ki a nyugati emberekből, ilyen például az észak-afrikai Magreb térség számos országában a női genitáliák csonkolásának gyakorlata vagy az Arab-félsziget és Ázsia egyes országaiban az úgynevezett becsületgyilkosság. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy e szokások nem magából a vallásból fakadnak, hanem sokkal inkább olyan törzsi szokásokból, melyek mára normákká nőttek ki magukat, és az adott régiókban az iszlám mindennapi gyakorlatának szerves részét képezik.

Irodalom

- Badamasiuy, J. (2012): Girl-child education under the shariah: it's relevance to the Muslim community in the Northern Nigeria. *Journal of Research in Peace, Gender and Development*, **Vol. 2** (6) 132–138.
- Balogh Tímea (2002): *Nők helyzete az iszlámban*. Budapest Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Budapest.
- Czink Ibolya Beatrix (2005, szerk.): *Fedezd fel iszlámot!* Iszlám Fordító Iroda, Budapest. <http://mek.oszk.hu/06900/06924/06924.pdf> (Megtekintés: 2016. 02. 12.)
- Germanus Gyula (1976): *Allah Akbar*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Glasesnapp, Helmuth von (1975): *Az öt világvallás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Goldziher Ignác (1980): *Az iszlám*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kéri Katalin (2010): *Allah bölcsessége – Bevezetés az iszlám középkori nevelés- és művelődéstörténetébe*. Pro Pannonia Könyvkiadó, Pécs.
- Kéri Katalin (2002): *Nevelésügy a középkori iszlámban*. Iskolakultúra, Pécs.
- Küng, Hans és Ess, Josef van (1989): *Párbeszéd az iszlámról*. Palatinus, Budapest.
- Lewis, Bernard és Churchill, Buntzie Ellis (2009): *Islám. Nép és vallás*. HVG Kiadó, Budapest.
- Németh Pál (2010): *Az iszlám*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Robinson, Danielle (2000): *Az iszlám*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Robinson, Francis (1996): *Az iszlám világ atlasza*. Helikon, Budapest.
- Rostoványi Zsolt (1998): *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula Kiadó, Budapest.
- Rostoványi Zsolt (1983): *Mit kell tudni az iszlámról?* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Sardar, Ziauddin és Malik, Zafar Abbas (2005): *Islám másképp*. Edge 2000 Kiadó, Budapest.